

בחירה של תרבות – אבולוציה של ניתוח התנהגות יישומי בבתי הספר של מערכת החינוך
הציבורית בישראל

Cultural Selection - Evolution of Applied Behavior Analysis in the Public School
System in Israel

(פורסם בגרסה בשפה האנגלית ברבעון Operants, 2, 2015, 30-33)

שירי אייבזו (PHD, BCBA-D)

המכללה האקדמית לחינוך ע"ש דוד ילין

מתי"א חולון-אזור

המדע הסקינריאני החל בשנות 1930 באוניברסיטת הארוורד במחקר במעבדות של בעלי חיים. מאז הוא התפרסם כמעט לכל הקשר באינטראקציות של בני אדם, החל מהוראה וטיפול, דרך יחסים יומיומיים וצמיחה וכלה בערכים ובפרקטיקות של ממשלות ותרבויות בכל רחבי העולם. תשעה עשורים לאחר הזרעים הראשונים, מדע ההתנהגות, ניסויי ויישומי, התפתח לאין ערוך. חוקרים מובילים בחוד החנית ממשיכים לחקור תופעות טבעיות וקשרי התנהגות-סביבה; מוסדות אקדמיים ידועים מלמדים את מדע ההתנהגות; ומספר אנשי המקצוע והקלינאים העוסקים בניתוח התנהגות יישומי צומח בקצב מסחרר בכל רחבי העולם. זרעי מדע ההתנהגות הגיעו בין היתר גם לישראל, ואף היכו שורשים במה שאני מעריכה כאחת המערכות היותר שמרניות במדינה – מערכת החינוך הציבורית. במאמר זה, אני מבקשת לדון בהתפתחות האבולוציונית של שירותי ניתוח התנהגות יישומי בבתי הספר במערכת החינוך הציבורית תוך שימוש במסגרת המושגית של בחירה ושונות של תרבות (cultural selection and variation) כפי שהמשיג ב.פ. סקינר. המידע שידון אולי איננו מייצג ערים, מחוזות או אזורים אחרים בישראל, אולם אני סבורה כי תהליך בחירת התרבות יתרחש באופנים דומים במקומות אחרים אלו גם כן.

מדינת ישראל הינה קטנה (22072 קילומטר רבוע) וכוללת מעל לשמונה מיליון אנשים. שירותי החינוך הציבורי הינם לאומיים ומנוהלים על ידי המדינה (כלומר, משרד החינוך). לשירותי ניתוח התנהגות יישומי היסטוריה קצרה יחסית בישראל בכלל ובתוך בתי הספר הציבוריים כמקצוע תראפויטי בפרט. תוכנית ההכשרה האקדמית הראשונה בניתוח התנהגות יישומי נוסדה בסוף שנות השמונים בתוך מכללה להכשרת מורים. פרחי הוראה ומורים מן המניין החלו לקבל הכשרה תיאורטית ומעשית בניתוח התנהגות יישומי. שתי מנתחות ההתנהגות הראשונות, שהיו

מורות ותיקות בחינוך גופני עם רקע והכשרה בחינוך מיוחד, יועדו באופן רשמי לניתוח התנהגות וסיפקו שירותי ניתוח התנהגות יישומי בבתי ספר יסודיים ב 1991 ו 1995.

בתקופה זו ניתוח התנהגות יישומי לא היה ידוע לאנשי המקצוע בבתי הספר, למפקחות, למנהלי בתי ספר, למורים או לאנשי המקצוע הפארארפואיים ולאחרים. תרבות ניתוח התנהגות יישומי לא הייתה כלל קיימת. סקינר (1971) המשיג תרבות כתוצר של תלויות המאורגנות על ידי אנשים אחרים. במקרה הספציפי של בתי ספר, ישנן מספר שכבות תרבות – כל בית ספר בעיר הינו יחידת תרבות, כל בתי הספר בעיר יחדיו פועלים כשכבת תרבות נוספת, המחוז (המורכב ממספר ערים) הינו שכבת תרבות גדולה יותר, ומשרד החינוך הינו ארגון שניתן להגדירו כרדב התרבות הגבוה ביותר.

בכל אחת מתת-התרבויות הללו אנשים, בדרך כלל מנהלי מערכת וקובעי מדיניות, מארגנים תלויות שעשויות לבחור את ניתוח התנהגות יישומי כפרקטיקה הולמת, מעשית, ומבורכת. דוגמאות לתלויות שכאלו הן הקצאת שעות טיפול ניתוח התנהגות יישומי כחלק מתוכנית התערבות עבור תלמיד או כיתה, ביסוס תשתיות הולמות שמגבירות את הסבירות לטיפול מוצלח כגון חדר טיפולים וציוד נדרש, וסינגור ותמיכה בשירותי ניתוח התנהגות יישומי בתהליכים שונים של קביעת מדיניות. אפשרות נוספת שעלולה להיות היא שחברי התרבות מארגנים תלויות הבוחרות בפרקטיקות אחרות, ודוחות את ניתוח ההתנהגות היישומי. השירות הפסיכולוגי, מנהלים או מקבלי החלטות אחרים כגון מפקחים, עשויים להתנגד לשילוב שירותי ניתוח התנהגות יישומי בבתי הספר או הקצאת טיפול זה לתלמידים מסוימים בבתי הספר. מניסיוני בבתי הספר הישראליים לא אחת נטען כי ניתוח התנהגות יישומי אינו הבחירה הטיפולית העדיפה או המומלצת לתלמידים המאובחנים כסובלים מבעיות רגשיות והזקוקים לטיפול רגשי. במקרה זה ניתוח התנהגות יישומי לעיתים מוערך כטיפול שטחי במקרה הטוב, וכטיפול מזיק במקרה הרע. סיבות נוספות לדחייה של שירותי ניתוח התנהגות יישומי עשויות לנבוע מהיעדר מעמד מקצועי סטטוטורי לניתוח התנהגות יישומי בישראל המקשה על אימוצו של שירות זה ועל הרחבתו. ולבסוף, מידת ההכרות והידע שיש להדיוטות על התחום הינה מרכזית ובעלת השפעה על הפצתו.

ברצוני לשתף בדוגמה להתפתחות שירותי ניתוח התנהגות יישומי בתוך בתי ספר ציבוריים בעיר חולון. חולון הינה עיר בינונית בגודלה (כ 19,000 דונם), המאכלסת 185,300 תושבים, מתוכם 30,000 לערך הינם תלמידים (גילאים 2-18). בחולון 29 בתי ספר יסודיים, רגילים ובתי ספר לחינוך מיוחד. כאשר גויסתי כיועצת התנהגותית לשירותי החינוך המיוחד בעיר בשנת 2011, ניתוח התנהגות יישומי לא היה מוכר ותרבות ניתוח התנהגות יישומי לא הייתה קיימת בעיר.

סקינר (1971) הסביר כי תרבות כוללת לעיונות, נרמות וערכים. בחולון, בתחילת הדרך, היה זה ניסיונה של מנהלת מרכז התמיכה היישובי-אזורי (מתי"א) לענות על כמה מן האתגרים בעיר באמצעות כלים שלא נוסו עד כה - ניתוח התנהגות יישומי. לפני כן לא היו מיושמות בעיר התערבויות התנהגותיות, על אף צרכים דחופים והשכיחות של אתגרים התנהגותיים מגן הילדים ועד לבתי הספר התיכוניים. מנהלת המתי"א הביאה את ניתוח התנהגות יישומי אל שולחן המקצועות התראפויטיים ותרבות החלה לצמוח. מנתחי התנהגות נוספים גויסו והועסקו מדי שנה ולאורך תקופת זמן של ארבע שנות צריכת פרקטיקה זו, היחידה הקלינית של ניתוח התנהגות יישומי צמחה ממנתחת התנהגות אחת שעבדה חמש שעות שבועיות ל 16 מנתחי התנהגות המונחים על ידי מנתחת התנהגות מומחית בדרגת דוקטור. נכון להיום היחידה כולה מספקת קרוב ל 250 שעות שבועיות של ניתוח התנהגות יישומי ליותר ממחצית בתי הספר בעיר, ומשרתת יותר מ 70 תלמידים או כיתות. חלק מן השעות הללו מגיע ממקורות שונים ומשיתופי פעולה בין ארגונים בעיר, כפי שיפורט בהמשך, מה שמעיד על ההתפתחות התרבותית הנמשכת.

הזרעים הראשונים של פרקטיקת ניתוח התנהגות יישומי בעיר חולון החלו בתוך סביבות החינוך המיוחד. מגמה זו הושפעה בין היתר מחוק החינוך המיוחד (1988) המגן על זכויותיהם של תלמידים עם צרכים מיוחדים בקבלת חינוך איכותי. מודל מתן השירות, בהנחיית מנתחת התנהגות מומחית, כלל לפחות שלוש שבועיות למקרה, המיושמות על פני יומיים (אם אפשר, שלושה) בשבוע. ההתערבויות ההתנהגותיות מבוססות תמיד על השלמה של תהליך הערכה תפקודית התנהגותית. בהתערבויות אלו מנתחת ההתנהגות עשויה לקיים אימון מעשי עם התלמיד ו/או הכיתה, להדריך את המורה בכיתה או מחוצה לה, או הכל יחד. שעות השירות בדרך כלל ניתנות לאורך שנת הלימודים או עד שמטרות הטיפול מושגות ואז מיושמים הליכי הדהייה כדי להבטיח סיום אופטימלי של הטיפול.

מודל ניתוח התנהגות יישומי בחינוך המיוחד נחל הצלחה יוצאת מן הכלל והניב שיפורים מובחנים עם מרבית התלמידים וההתנהגויות המאתגרים. ההישגים עודדו את המשך התמיכה של ניתוח התנהגות יישומי ברחבי העיר. על מנת שניתוח התנהגות יישומי ימשיך להיבחר כפרקטיקה מועדפת במגזרים אחרים נוספים (לדוגמה, בגני הילדים), שוננת (הגוון, variation) חייבת להתרחש. בהשראת הישגי העבר, מנהלת המתי"א הציעה לשירות הפסיכולוגי החינוכי מודל של שיתוף פעולה שיספק שירותי ניתוח התנהגות יישומי לילדי גן (גילאי 3-5) בעלי התפתחות תקינה המציגים התנהגויות מאתגרות. מודל עבודה זו נבנה בשיתוף המתי"א, השירות הפסיכולוגי החינוכי, הפיקוח הכולל של משרד החינוך והרשות העירונית. מטרתו הייחודית היא לתת מענה לילדים שקיבלו

התערבויות טיפוליות קודמות אחרות ללא שיפור משביע רצון ואשר כרגע נמצאים בסיכון להשמה בחינוך מיוחד בכיתה א'. מודל שירות זה כולל חמש שעות שבועיות של ניתוח התנהגות יישומי הניתנות על ידי מנתחת התנהגות, העסקה של סייעת במשרה מלאה לילד המטופל (30 שעות שבועיות לערך) ותמיכה פסיכולוגית לגננת ולהורי הילד. מנתחת ההתנהגות בונה ומיישמת את תוכנית ההתערבות, ומאמנת את הסייעת להרחיב את ההתערבות לאורך השבוע. מודל עבודה זה מוגבל ל 10-12 שבועות טיפול, ותהליכי הדהייה מתחילים מן השבוע השישי ואילך. בכל מחצית צוות ההיגוי העירוני מחליט על ארבעה ילדי גן המאתגרים ביותר כמועמדים לקבלת השירות. לאורך שלוש שנות יישום, פחות מ 25% מהילדים המופנים הושמו בסביבות חינוך מיוחד בכיתה א' ושביעות הרצון של הצרכנים (למשל, פסיכולוגית הגן, גננות וסייעות, תלמידים והוריהם) הייתה גבוהה ביותר.

מודל התמיכה בגנים מייצג את השונות שהייתה דרושה על מנת ששירותי ניתוח התנהגות יישומי יורחבו ויבחרו להמשך אימוץ. יחד עם זאת, השונות לא תמה בנקודה זו. שירותי ניתוח התנהגות יישומי ורעיונות נוספים הוסיפו לצמוח יחד עם ההצלחה שנחווה ברחבי העיר. בהמשך הציעה מנהלת המתי"א מודל שירות ניתוח התנהגות יישומי למפקחת הכוללת של החינוך היסודי בעיר. הצעת מודל השירות בחינוך הרגיל כללה רעיון של גיוס מנתח התנהגות מקצועי שיצטרף אל מצבת אנשי הסגל של בית הספר. מטרת יוזמה זו הייתה לספק תמיכה לתלמידים בעלי התפתחות תקינה (וצוותי החינוך המלמדים אותם) בחינוך הרגיל אשר מדגימים התנהגויות מאתגרות והנמצאים בסיכון לכשל אקדמי וחברתי. מנהל בית הספר וצוותו בוחרים את התלמידים והמורים אשר יקבלו את השירות. בדומה למודל החינוך המיוחד, כל התערבות כוללת שלוש שעות תמיכה שבועיות על פני לפחות שתי נקודות מגע עם הצרכנים (לדוגמה, תלמיד, מורה). הדרכה ופיקוח ניתנים על ידי מומחית התחום בניתוח התנהגות.

מודל החינוך הרגיל איננו חובה, אלא פועל על בסיס התנדבותי. מנהלי בית הספר אינם חייבים לכלול שירותי ניתוח התנהגות יישומי בבית ספרם אלא עליהם לבקש ששירות זה יינתן כאחד מן הטיפולים המוצעים בבית הספר ואף לממן אותו. על מנת להמריץ מנהלים להעסיק מנתחי התנהגות משעות התקן שלהם, המפקחת הכוללת ומנהלת המתי"א עודדו והצליחו להשיג מימון תואם (matching) מן הרשות העירונית לכל בית ספר משתתף. לדוגמה, אם בית הספר הקצה משרה של 4-5 שעות שבועיות, הרשות העירונית השוותה משרה זו עם 4-5 שעות נוספות. כך בית הספר מקבל 9-10 שעות ניתוח התנהגות יישומי שיכולות לסייע לשלושה תלמידים או מקרים בו זמנית. בשנה הראשונה של מיזם זה השתתפו ארבעה בתי ספר. בשנה השלישית ביקשו את השירות 10

מנהלי בתי ספר. רב הביקוש על ההיצע ומשרות בשני בתי ספר לא אוישו עקב חוסר במנתחי התנהגות מתאימים.

שלושת המודלים של הטמעת ניתוח התנהגות יישומי כמו שמתוארים לעיל ייחודיים לעיר חולון. הם אינם מייצגים את הסטטוס של ניתוח התנהגות יישומי בבתי ספר במקומות שונים במדינת ישראל. ההנחה היא כי מרבית הערים האחרות נמצאות בשלבים יותר התחלתיים של תהליך אבולוציוני זה. יחד עם זאת, המודלים כנראה מתארים דיוקן מתקדם של ההתפתחות של תרבות ניתוח התנהגות יישומי. ניתן לטעון כי הם ממחישים אבולוציה של צמיחת רעיונות, פרקטיקות וערכים. במהלך תקופת זמן של ארבע שנים, הערכים שהתפתחו הם ערכים של כיבוד ויישום של ניתוח התנהגות יישומי כטיפול בר קיימא וחיוני לתלמידים שונים; הבנה כי למידה ניתנת לטיוב כאשר היא מונחית, מתוכננת ומחוזקת ולא צריכה להישען על אקראיות; וכינון תהליכי למידה הולמים הכוללים הדגמה, תרגול וחזוק עד להשגת רמת שליטה (mastery) עם כל מיומנות שצריכה להילמד בין אם היא אקדמית (למשל, פעולה חשבונית) או חברתית (למשל, שליטה עצמית). אלו הם נורמות ניתוח התנהגות יישומי המתחילות להיות בולטות וחשובות בעיר. באופן אובייקטיבי, הערכים והנורמות טרם מאומצים בכל בית ספר ועשויים שלא להיות משותפים לכל חבר בתוך תת-התרבויות בעיר, אולם הם מתחילים להיות ידועים ומאומצים במידה רבה יותר מאשר לא מוכרים ומעוררי התנגדות.

חשוב לציין כי התהליך האבולוציוני איננו תמיד קווי (ליניארי). סקינר טען כי מה שעשוי להיות טוב עבור תרבות אחת עשוי שלא להיות כה טוב עבור תרבות אחרת. אנו חווים זאת בהבדלים שבין בתי הספר. שירותי ניתוח התנהגות יישומי בבתי ספר מסוימים נבחרו (על ידי המנהלים, המורים) בעקבות תלויות מחזקות בדמוי הצלחות תלמידים ומורים. אלו הם בתי הספר בהם שירותי ניתוח התנהגות יישומי שגשו. בבתי ספר (כלומר, תת-תרבויות) אחרים לעומת זאת, ניתוח התנהגות יישומי לא לבלב, והתערבויות טיפוליות לא כל כך הצליחו בסביבות אלו. מנתחי ההתנהגות לא היו מסוגלים לספק ראיות משכנעות שידגישו את ערך השירות. תת-התרבויות המאתגרות ביותר בקטגוריה זו הם בתי הספר שלחבריהם (למשל, מורים, מנהל) תפיסות מוקדמות שליליות בנוגע לניתוח התנהגות יישומי. זו בהחלט התנסות שגרתית לחוות סתירות וניגודים בין האידיאולוגיות החינוכיות או התראפויטיות שלהם לבין מה שמביא מנתח ההתנהגות אל שולחן הדיונים. תוצאת הניגודים הללו בדרך כלל מפריעה ומעכבת את יעילות הטיפול. שיתוף פעולה עם מנתחי ההתנהגות הוא נמוך ולעיתים האנטגוניזם בולט יותר.

במבט אל העתיד, שאלה שחשוב לעסוק בה היא האם תרבות ניתוח התנהגות יישומי בבתי הספר תשרוד ותמשיך לשגשג, או תדעך. בהקשר לשאלה זו, סקינר (1999) הניח כי תלויות תרבות הן דינמיות ומשתנות לאורך זמן. בניית בית הספר כתת-תרבות, שינויים רבים מתרחשים לאורך השנים. תלמידים עולים בשכבות הלימוד, סביבתם הפיזית משתנה, מחנכות וצוותי החינוך מתחלפים ואנשי המקצוע הפארארפואיים גם עשויים להיות שונים. אנשי מפתח בקבלת החלטות וקביעת מדיניות גם הם מתחלפים ותנודות בסיסיות עשויות להתרחש. מפקחות, מנהלי מערכות ומנהלי בתי ספר מחליפים תפקידים ואחרים נכנסים לתפקיד. בחולון היינו ברי מזל שמנהלת מחלקת החינוך היסודי נכנסה לתפקידה לאחר שסיימה תפקיד כמנהלת באחד מבתי הספר בעיר. בשנתה האחרונה כמנהלת היא חוותה שיתוף פעולה עם מנתחת התנהגות שהצליחה לתת סיוע משמעותי לתלמיד על רצף האוטיזם שלמד בכיתה רגילה בבית הספר. ההצלחה עם תלמיד זה הייתה יוצאת מן הרגיל ומאוחר יותר הסתבר כי השאירה רושם חיובי עז על מנהלת המחלקה. מיומה הראשון בתפקיד החדש ברשות העירונית היא השיגה מימון להעסקתם של מנתחי התנהגות לעבוד בתוך בתי הספר היסודיים הרגילים. בנוסף לכך אנו מקבלים קריאות ממנהלים המבקשים מנתחי התנהגות להעסקה מן המניין בבית ספרם.

דוגמאות אלו מצביעות על הישרדות ואף צמיחה של תרבות של שירותי ניתוח התנהגות יישומי בית-ספריים. יחד עם זאת, על מנת שתתברר תמשיך את הישרדותה וצמיחתה, עליה להמשיך לענות על צרכי החברים בה וקהילתה ולסייע להם להשיג את שברצונם ולחמוק ממצבים בעייתיים או מסוכנים. לדוגמה, מורים מבקשים שתלמידים יהיו מעורבים בתהליכי הלמידה בבית הספר בצורה נאותה, באופן רציף ויצרני (פרודוקטיבי). התנהגויות מאתגרות, למשל, עומדות פעמים רבות בדרכו של תהליך זה. הטיפול הניתן על ידי מנתחי התנהגות שלנו הרבה פעמים יותר יעיל מאשר לא יעיל בקידום התהליך החינוכי והלימודי הרצוי. במילים אחרות, התערבויות התנהגותיות חייבות יעילות על מנת שניתוח התנהגות יישומי ימשיך להיבחר כטיפול מועדף.

בהשראת כתביו של סקינר, מאמר זה מייצג את הניתוח והפרשנות שלי לאופן בו תרבות ניתוח התנהגות יישומי התפתחה באחת מערי ישראל. הנחתי היא כי קהילות אחרות עשויות לחלוק שלבי התפתחות דומים ולחוות מאמצים ואתגרים דומים. לפיכך אסיים עם השערה אחרונה של סקינר (1990). תרבות יכולה להתחיל לצמוח באמצעות חיקוי של רפרטואר ופרקטיקות של אנשים. מבקשת לומר, חברים של קהילות אחרות (למשל, ערים אחרות, קהילות אחרות ברחבי העולם החולקות את אותו שלב אבולוציוני) המעוניינים לכוון שירותי ניתוח התנהגות יישומי בית-ספריים צריכים לחקות את הפרקטיקות המיושמות על ידי אלו שכבר כוננו וגמעו את שלבי ההתפתחות

הראשונים. לאחר מכן לחתור להדגמה של יעילות קבועה ונשמרת על מנת להיבחר על ידי תלויות

בית הספר.